
AHMED VEFİK PAŞA VE ÇAĞDAŞ DÖNEM İLK OSMANLI TARİH METODOLOJİSİ KİTABI HİKMET-İ TARİH

*Oğuzhan Alpaslan**

ÖZET

Yeni bir dünya görüşünün eşiğinde olan Osmanlı toplumu ve bilim dünyasının bilime, doğaya ve tarihe bakış açısında meydana gelen değişimler travmatik olarak kendisini 19. yüzyılın ortasından itibaren göstermeye başlamıştır. Batılı bakış açısı, yüzyılların her alandaki kadim bakış açısını sarsmaya, beraberinde yenilikler getirmeye başlamıştır. Batılı aklın özellikle son iki yüz yılda oluşturduğu metodolojik yaklaşımlar tarih ilmini de derinden etkilemiş, eskinin nakilci ve aristokratik tarihçiliği, neden-sonuç ilişkilerine dayanan ve doğa bilimlerinin de yardımını alan bir mahiyete bürünmüştür. Bu yeni metodolojik yaklaşım Tanzimat'tan bir çeyrek asır sonra Osmanlı dünyasında da ilk ürünlerini vermeye başlamıştır.

Uzun yıllar boyunca Osmanlı Devletinin çeşitli kademelerinde diplomat ve bürokrat olarak görev yapmış olan Ahmed Vefik Paşa, azil dönemleri başta olmak üzere, boş zamanlarında edebiyat, tiyatro, tarih ve dil üzerine çalışmalar yapmıştır. Ahmed Vefik Paşa'nın fikirleri ve eserleri uzun yıllar tiyatro, tarih, dil

* Bilim Uzmanı

ve halk bilimi çalışmalarında Türk araştırmacılara öncülük etmiş, yol göstermiştir. Daha çok tiyatro üzerine yaptığı çalışmalar ve Molière'den yaptığı tercüme ve adaptelerle tanınan Ahmed Vefik Paşa'nın tarihçi ve halkbilimci yönü geriplanda kalmıştır.

Bu çalışmada biz Ahmed Vefik Paşa'nın hayatı ve ilmî kişiliğini okuyucuya anlattıktan sonra, başta tarihçiler olmak üzere sosyal bilimcilerimizin gözden kaçırdığı çağdaş anlamda ilk tarih metodolojisi kitabı olan Hikmet-i Tarih'i tanıtmaya çalışacağız. Mustafa Kemal Atatürk'ün son dönemlerinde ortaya atılan ve ilim çevrelerince günümüze değin tartışılan Türklerin Kökeni ve Güneş Dil Teorisi hakkında da araştırmacılara yeni fikirler sunacak olan bu çalışmayı, yeni tartışma ve araştırmalara vesile olur dileğiyle sizlere sunuyoruz.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Vefik Paşa, Hikmet-i Tarih, Osmanlı Tarihi, Türk tarihi, Türk dili,

HAYATI ve İLMÎ KİŞİLİĞİ

Ahmed Vefik Paşa 1818 (1233)'de İstanbul'da doğmuştur. Ahmed Vefik Paşa'nın dedesi Divan-ı Hümayun'un ilk Müslüman tercümanı olan Yahya Naci Efendi'dir. Babası ise Hariciye Nezareti Tercüme Odasından başlayarak sefaret tercümanlığı ve maslahatgüzarlığı, daha sonra da Bab-ı Seraskerî Tercüme Odası Müdürlüğü gibi memuriyetlerde bulunmuş olan Ruhuddin Mehmet Efendi'dir (İnal 1982:651; Tanpınar 1941:207). Ahmed Vefik Paşa, kısa bir süre Sıbyan Mektebine devam ettikten sonra, 1831'de vaktiyle dedesi Yahya Naci Efendi'nin de hocalık yapmış olduğu Mühendishane-i Berrî-i Hümayuna kaydolmuş, ancak babasının Paris Büyük Elçiliğine sefaret katibi olarak atanması üzerine, 1834'te babasıyla birlikte Paris'e giden Ahmed Vefik Paşa'nın Mühendishane-i Berrî-i Hümayundaki eğitimi yarım kalmıştır. Paris'te Saint-Louis Lisesine başlayan Ahmed Vefik Paşa, bu lisede üç yıl öğrenim gördükten sonra, babasının görevinin sona ermesi üzerine 1837'de yurda dönmüştür (Ertaylan 1932:6; Uraz 1944:3; Güray 1966:9-10). Paris'te Saint-Louis Lisesinde öğrenci iken Ahmed Vefik Paşa dil öğrenme yeteneği ile hocalarını şaşırtmış ve onların hayranlığını kazanmıştır. Fransızca'yı bir Fransızdan ayırt edilemeyecek şekilde güzel ve doğru konuşan Ahmed Vefik Paşa, Paris'te Fransızca öğrenmekle kalmamış, İtalyanca'yı da öğrenmiştir. Bu dönemde eski dillere de merak saran Ahmed Vefik Paşa, Latinceyi ve Eski Yunanca'yı da öğrenmiştir (Ertaylan 1932:6-7). Gençlik yıllarının ilk dönemlerinde batılı ve liberal bir eğitim alan Ahmed Vefik Paşa, Paris'te bulunduğu süre zarfında tiyatroya da ilgi duymuş, Paris'te Moliere'in eserleri başta olmak üzere bir çok tiyatro oyununu seyretmiştir. Saint-Louis Lisesinde Alexandre Dumas-Fils ile de sınıf arkadaşı olan

Ahmed Vefik Paşa'nın resmî olarak öğrenimi 1837'de yurda döndükten sonra son bulmuştur (Akün 1984:144).

İlk kurulduğu dönemden itibaren Tercüme Odası, bir devlet kurumu olmanın yanında, bünyesine giren insanların eğitildiği ve çeşitli özelliklerle donatıldığı bir eğitim kurumu da olmuştur. 1837'de Tercüme Odasına memur olarak giren Ahmed Vefik Paşa da bu kurumda devlet bürokrasisinin işleyişi ile tanışmış, bilgi ve kültürünü bu kurumda genişletip donatarak, geleceğin parlak diplomat ve bürokratlarından biri olmuştur. Memuriyet hayatına 1837'de Tercüme Odası birinci sınıf hulefaliği rütbesi ile başlayan Ahmed Vefik Paşa, bu odada üç yıl görev yaptıktan sonra, 21 Şubat 1840'ta râbia rütbesine yükseltilerek Londra Büyük Elçiliğine sefaret kâtibi olarak atanmış, 1842 yılında ise, özel bir görevle Sırbistan'a gönderilmiştir. Bu görevinden başarıyla dönen Ahmed Vefik Paşa, 1500 kuruş maaşla Tercüme Odası Birinci Sınıf Hulefaliği ile Yolcu Pasaportları Muayene Müdürlüğü görevini bir süre beraber yürütmüş, 1843 yılında ise tabiiyet işlerini çözmek için İzmir'e gönderilmiştir (Tansel 1964:119; İnal 1982: 652). 1845 yılının sonlarına doğru İstanbul'a dönen Ahmed Vefik Paşa'nın rütbesi sâlîseye, maaşı da 2000 kuruşa yükseltilerek Tercüme Odası Mümeyyizliğine terfi ettirilmiştir. 1847 yılında Osmanlı Devletinin ilk Salnamesini hazırlama görevi Ahmed Vefik Paşa'ya verilmiş, bu eser batılı müelliflerce alâkayla karşılanmış, aynı yıl Bianchi tarafından Fransızca'ya tercüme edilmiştir (Akün 1984:151). Ahmed Vefik Paşa, Anadolu'ya yerleşmek isteyen Türk dostu Lamartine'e verilecek çiftlik meselesini halletmek için, 1848 yılında Lamartine'in dostu ve vekili olan Charles Rolland'la birlikte Aydın'a görevli olarak gitmiş, bu görev dönüşü ise, 4000 kuruş maaşla Mütercim-i Evvel rütbesine tayin edilmiştir (Güray 1966:10).

1849 yılında Macar mültecileri meselesini çözmekle görevlendirilen Ahmed Vefik Paşa, aynı yılın aralık ayında, Fuad Paşa'nın yerine Memleketeyn (Eflak-Boğdan) Fevkâlade Komiserliğine atanarak, 1850 yılının başında İstanbul'dan Bükreş'e hareket etmiştir. Macar ve Leh mülteciler konusunu, başarılı diplomatik görüşmeler ve ikna turlarıyla halleden Ahmed Vefik Paşa, Bükreş'te, Rus generalleri ve temsilcileri karşısında, Osmanlı Devletinin hukukunu ve çıkarını başarıyla savunmuş, Rus ordularının işgal altında tuttıkları Memleketeyn topraklarını en kısa zamanda boşaltmalarını sağlamıştır. Bükreş'te bulunduğu bu süre zarfında, olaylara daha iyi nüfuz edebilmek amacıyla Romence'yi dahi öğrenen Ahmed Vefik Paşa, Fuat Paşa'dan farklı olarak, asilzâdeler yerine, sıradan halkın yanında yer almış, böylelikle Rumen halkını Osmanlı tarafına çekmeyi başarabilmiştir (Tansel 1964:119; Korkmaz 1987:88). 1851 yılında Encümen-i Daniş'in kırk üyesinden

biri olan Ahmed Vefik Paşa, 15 Haziran 1851 tarihinde Tahran Büyükelçiliğine tayin edilmiştir. Ahmed Vefik Paşa, yeni vazifesine bir yıllık bir gecikme ile gitmiş, bu nedenle Encümen-i Daniş'in ilk toplantılarına katılabilmıştır (Akün 1984:145). Hassas bir dönemde İran'a Büyükelçi olarak tayin edilen Ahmed Vefik Paşa, bu görevi sırasında, Osmanlı Devletini, İran'da en iyi şekilde temsil etmiştir. Rus ve İngiliz Büyük Elçilerini dahi kışkındıracak kadar İran Şahı'nın teveccühünü kazanan Ahmed Vefik Paşa, İran hükümetinin tüm itirazlarına rağmen, Osmanlı Büyükelçiliğine Türk bayrağının çekilmesini sağlamış ve protokolde Osmanlı Devletinin ağırlığını, diğer büyükelçiliklere hissettirmiştir (Ertaylan 1932:9;Yılmaz 1990:152).1854 yılında İran'da Osmanlı Devletine karşı yapılan Rus entrikalarına başarıyla karşı koyan Ahmed Vefik Paşa, kendi tabiri ile "İran'ı Osmanlı Devleti için tamamen kazanılmış bir savaş meydanı" haline getirmiştir (Matei 1972:81).

1854 yılının Eylül ayında, İran'dan izinli olarak ayrılmak üzere iken Ahmed Vefik Paşa, Bağdat ve Kürdistan sınır bölgesini teftişle görevlendirilmiş, bu bölgede teftişlerini tamamladıktan sonra İstanbul'a hareket etmiştir. Kasım 1854'te İstanbul'a dönen Ahmed Vefik Paşa, 8 Ocak 1855 tarihinde 22000 kuruş maaşla Meclis-i Vâlâ üyeliğine tayin edilmiş ve ikinci rütbe Mecidî nişanı ile ödüllendirilmiştir. Bu kurumun Muhakemât dairesi reisliğine atanan Ahmed Vefik Paşa, ceza ve muhakemât kanunlarının yeniden yazılması görevini üstlenmiştir (Pakalın 1942: 51-52). 14 Mart 1857 yılında Balâ rütbesi ve 25000 kuruş maaşla, Deavî Nazırlığına atanan Ahmed Vefik Paşa, iş sahiplerine karşı tutumundan ve usulsüz muamelelerde bulunduğu yolundaki şikayetlerden dolayı görevinden alınmış, tekrar 15000 kuruş maaşla Meclisi Vâlâ üyeliğine tayin edilmiştir. 1860 yılının başında, Paris'e Büyükelçi olarak atanan Ahmed Vefik Paşa, elçilik yaptığı kısa süre içerisinde, Osmanlı Devleti ve çıkarlarını en iyi şekilde korumuş ve temsil etmiştir. 1860'ta başlayan Lübnan-Suriye olayları sırasında gösterdiği dirayetli ve cesur davranışlar sonucu, bu meselenin, Osmanlı Devletinin başına daha büyük sorunlar açılmadan sonuçlanmasını sağlayan Ahmed Vefik Paşa, III. Napolyon'un baskısı sonucu, 20 Ocak 1861'de Büyükelçilik görevinden Bâb-ı Âli'ce alınmıştır (İnal 1982:654-660). Lübnan-Suriye olayları için toplanan konferansa Osmanlı Devletinin Fevkalâde Murahhası sıfatı ile katılan Ahmed Vefik Paşa, 19 Mart 1861'de imzalanan antlaşmaya Osmanlı Devleti adına imza koymuş, Şubat 1861'de Meclisi Vâlâ üyeliğine tekrar tayin edilmiştir (Pakalın 1942:55).

23 Ekim 1861 yılında 30000 kuruş maaşla Evkâf Nazırlığına tayin edilen Ahmed Vefik Paşa, bu görevinde kaldığı altı ay boyunca vakıflardaki yolsuzluklar üzerine cesurca gitmiş, Süleymaniye Camii'nde sürdürülmekte o-

lan tamir ve restorasyon işlerini hızlandırarak caminin en kısa zamanda tekrar ibadete açılmasını sağlamıştır. Cami tekrar ibadete açıldığında (15 Şubat 1862) ikinci rütbeden Osmanî nişanı ile ödüllendirilen Ahmed Vefik Paşa, 29 Mayıs 1862'de yeni kurulan Divân-ı Âlî-i Muhâsebât başkanlığına tayin edilmiştir (Akün 1984:146;).

Sırbistan'da ortaya çıkan kanlı olaylar hakkında 20 Haziran 1862 yılında, tahkikât yapmak amacıyla Belgrad'a gönderilen Ahmed Vefik Paşa, Belgrad'da kaldığı iki ay süresince bozulan düzeni tekrar sağlamış (Tercüman-ı Ahval, 6 Muharrem 1279: no.78) ve Sırp Beyi Mihal'i sorumlu tutan raporunu hazırlayarak Bâb-ı Âlî'ye göndermiştir. Dönüşünden sonra, altı ay kadar daha Divân-ı Muhâsebât Başkanlığı görevinde bulunan Ahmed Vefik Paşa, 26 Şubat 1863 yılında Meclis-i Vâlâ üyeliğine bir kez daha tayin edilmiştir (Tansel 1964:126).

2 Nisan 1863 yılında 35000 kuruş maaşla Anadolu Sağ Kol Müfettişliğine tayin edilen Ahmed Vefik Paşa, bu görevi esnasında özellikle Bursa'nın imâr işleriyle ilgilenmiştir. Geniş çaplı imâr faaliyetleri yanında idarî bozukluklar ve çeşitli yolsuzlukların üzerine giden Ahmed Vefik Paşa, yaptığı çalışmalar ve teftişlerden dolayı, menfaati bozulan bir kısım memur ve eşrafın tepkiyle karşılaşmış, halkı da yanlarına alan bu kişiler, Ahmed Vefik Paşa hakkında soruşturma açılmasını sağlamışlardır. Bu durum karşısında Osmanlı yönetimi, müfettişi teftiş için yeni bir müfettiş görevlendirmek zorunda kalmıştır (İnal 1982:665). 2 Ekim 1864'te bütün müfettişliklerin lağvedilmesi üzerine, Ahmed Vefik Paşa İstanbul'a gelmiş, ancak kendisine yeni bir görev verilmeyerek, 5000 kuruş maaşla emekliye sevk edilmiştir. Fuad Paşa, Rüşdü Paşa ve Âli Paşanın sadâretleri zamanında yedi yıl gibi uzun bir azil dönemi yaşayan Ahmed Vefik Paşa, azline sebep olan Âli Paşa'nın ölmesi (12 Eylül 1871) üzerine sadrazamlığa atanan Mahmud Nedim Paşa tarafından, 25 Eylül 1871 yılında birinci rütbe Mecidî nişanı verilerek Rusûmat Eminliğine getirilmiştir. Bu yeni görevinde dört ay kalan Ahmed Vefik Paşa, 26 Ocak 1872 yılında Sadâret Müsteşarlığına atanmıştır. Bu görevinde de dört ay kadar kalan Ahmed Vefik Paşa, 16 Mayıs 1872'de bu kez de Maârif Nazırlığına atanmıştır(Pakalın 1942:65-70).

5 Aralık 1872 yılında Şura-yı Devlet üyeliğine seçilen Ahmed Vefik Paşa, bu görevine dokuz ay kadar devam etmiş, bu görevinden ayrıldıktan sonra memuriyet hayatının ikinci azil dönemi de başlamıştır. 5 Şubat 1877 yılına kadar sürecek bu azil döneminde Ahmed Vefik Paşa, 22 Temmuz 1876 yılında, Osmanlı Devletini temsilen Petersburg Fünûn ve Sanayî Sergisine katılmış, 1876 yılının Eylül ayında toplanan, Petersburg Orientalistler Kongresinde, Osmanlı Devletini temsil etmiş ve ayrıca Türk-Tatar seksiyonunun baş-

kanlığını da yapmıştır (Ertaylan 1932:14; Güray 1966:13; Toker 1998:13). 5 Şubat 1877'de Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının ilk başkanı olarak atanan Ahmed Vefik Paşa, bu görevini bir dönem devam ettirmiştir. Ahmed Vefik Paşa'nın Meclis-i Mebusan başkanlığı sırasında gösterdiği yönetim, yerli ve yabancı bir çok kişice despotça bir yönetim olarak adlandırılmış, Paşa'nın vekillere karşı sergilediği davranışlar ve sözler insanlarda şaşkınlık ve hayret uyandırmıştır (Washburn 1911:13; Kurat 1968:166; Lewis 2000:167).

Ziya Paşa ve arkadaşlarının kurdukları Hediye-i Askeriyye Cemiyeti, Ziya Paşa'nın, Suriye Valiliğine tayin edilip, İstanbul'dan uzaklaştırılması üzerine, başkansız kalmış, bu cemiyetin başkanlığını da, 8 Şubat 1877'de Ahmed Vefik Paşa üzerine almıştır. Cemiyete üye olan Namık Kemal, Ebüzziyâ Tevfik gibi şahıslar, Ahmed Vefik Paşa'nın başkan olması üzerine cemiyetten ayrılmışlar, cemiyet bir süre yaşadktan sonra yine Ahmed Vefik Paşa tarafından kapatılmıştır (Akün 1984:147). 24 Ağustos 1877 yılında 30000 kuruş maaşla Edirne Valiliğine atanan Ahmed Vefik Paşa, bu görevinde dört ay kaldıktan sonra, rahatsızlığı dolayısıyla görevinden ayrılmış, iki ay sonra da ikinci çalışma dönemine girmiş olan Ayan Meclisine üye olmuştur. Ahmed Vefik Paşa, 30000 kuruş maaşla 11 Şubat 1878'de ikinci defa Maârif Nazırlığına tayin edilmiştir (Tansel 1964:127).

4 Şubat 1878'de Dahiliye Nazırlığı da kendi üzerinde olmak üzere Ahmed Vefik Paşa, Başvekil unvanı ile hükümet başkanlığına getirilmiştir. 93 Harbinin ağır yenilgiyle, ülkenin bitkin düştüğü bir zamanda hükümet başkanlığına getirilen Ahmed Vefik Paşa, iktidarının ilk günlerinde Meclis-i Mebusan vekillerinin şiddetli muhalefetiyle karşılaşmıştır. 93 Harbinin hesabını sormak isteyen mebusların muhalefeti ülkeyi kaosa sokacak bir şekil almaya başlamış, eleştiriler Sarayı da içine alacak şekilde genişlemiştir. Mebuslar, Anayasada Başvekalet olmadığını ileri sürerek, Ahmed Vefik Paşa'nın hükümetini tanımak istememişler, Meclisle hükümet arasındaki bu gerginlik, Sarayı da içine de alarak iyice genişlemiş ve bir devlet krizi halini almıştır. Meclisi itidale davet eden Ahmed Vefik Paşa, bu durumun Meclisin kapanmasına sebep olacağını bildirdiği halde vekiller yatıştırılamamış, Ahmed Vefik Paşa, başvekilliğinin dokuzuncu günü, 13 Şubat 1878'de Meclis-i Mebusan'ı, padişahın da arzusuna uyarak devresinin bitmesine bir ay kala faaliyetlerinin geçici olarak tatil edildiği kaydı ile, kapatma kararını almak zorunda kalmıştır. Ertesi gün de II. Abdülhamit'in iradesinin tebliğ edilmesiyle meclis resmen dağılmıştır (Pakalın 1942:80-81; Akün 1984:148;). Rus askerlerinin İstanbul kapılarına dayandığı, ikiyüz bine yakın muhacirin İstanbul'a geldiği, devlet hazinesinin tamtakır olduğu, azınlıkların kıpırdandığı bir dönemde Başvekil olan Ahmed Vefik Paşa, zor günlerin adamı

olduğunu bir kez daha kanıtlamıştır. Padişahın payitahtı Bursa'ya taşıma girişimine engel olmuş, İstanbul'a gelen muhacirlerin Anadolu'ya yerleştirilmesini sağlamış, İstanbul'u içinde bulunduğu açlık ve kaos ortamından kurtarmıştır (İnal 1982:671-672; Washburn 1911:13). Ayastefanos görüşmelerinde, Rusların istediği İmparatorluk donanmasına ait zırhlıların verilmesini de önleyen Ahmed Vefik Paşa, bir kısım ricalle işbirliği yapıp Sultan Veliâht Reşad Efendi'yi tahta çıkarma tertibinde bulunduğu iftirasıyla jurnallenmiş, 18 Nisan 1878'de II. Abdülhamit tarafından azledilmiştir (Mahmud Cemâleddin 1909:129-130).

İngiliz Büyük Elçisi Layard, Ahmed Vefik Paşa'nın Berlin Kongresine Başmurahtas olarak katılması için girişimlerde bulunmuş, ancak bu girişimler sonuçsuz kalmıştır (Kurat 1968:118). Ahmed Vefik Paşa, on aylık bir azil döneminden sonra 4 Şubat 1879'da Bursa'ya vali olarak atanmıştır (Tansel 1964: 127). Ahmed Vefik Paşa, Bursa'da geçirdiği üç yıl boyunca şehrin gerek mimarî açıdan gerekse kültürel açıdan çehresini değiştirmiştir. Harap durumda olan, başta sultan camileri ve türbeleri olmak üzere bir çok ibadethaneyi tamir ettirmiştir (Toker 1998:14; Ertaylan 1932:15-18). Çoğu harap durumda olan mektepleri tamir ettiren Ahmed Vefik Paşa, yeni mekteplerin de açılmasına önayak olmuştur. Bursa'nın imâr planı üzerine ciddiyetle eğilen Paşa, bir çok çıkmaz sokağı yıktırması, yolları genişleterek bu yolları birbiriyle bağlantılı hale getirmiştir (Tansel 1964:130-131; Korkmaz 1987: 85-86;). Bursa'ya katkısı imârla sınırlı kalmayan Ahmed Vefik Paşa, şehre bir de tiyatro binası yaptırmıştır. Bu tiyatrodan İstanbul'dan getirttiği sanatçılara, çoğu kendisi tarafından çevrilen ya da adapte edilen oyunları oynatmıştır (Sevengil 1961:119). Halka tiyatro sevgisi ve alışkanlığı kazandırmak isteyen Ahmed Vefik Paşa, bir dönem devlet memurlarının tiyatroya gitmelerini de zorunlu hale getirmiştir. Ahmed Vefik Paşa, nev'i şahsına münhasır durumundan, İstanbul Hükümetinin inisiyatifi dışında başına buyruk davranışlarından dolayı 16 Ekim 1882'de görevinden azledilmiştir (İnal 1982:686-691; Pakalın 1942: 102-104).

30 Kasım 1882 yılında ikinci defa Başvekil olan Ahmed Vefik Paşa'nın bu seferki Başvekilliği iki gün sürmüştür. Bu kısa Başvekillik Ahmed Vefik Paşa'nın son memuriyeti olmuş, öldüğü gün olan 1 Nisan 1891'e kadar Rumelihisarı'ndaki harap köşkünde münzevi bir hayat sürmüştür (Arseven 1953:13; Güray 1966:14; Akün 1984:149). Rumelihisarı'ndaki Kayalar Mezarlığına defnedilen Ahmed Vefik Paşa'nın, hangi mezarlığa defnedileceği tartışma konusu olmuş, dönemin gazetelerini bu konu birkaç günlüğüne de olsa işgal etmiştir. Ahmed İhsan Bey, Ahmed Vefik Paşa'nın ölümünden sonra, Paşa'nın resmini *Servet-i Fünun*'a koymak ve hakkında bir şeyler yazmak

istemmiştir. Ancak bu dönemde Müslümanların resimlerinin, gazetelere ve mecmualara konması yasak olduğundan, Ahmed İhsan Bey'in bu isteği sansüre takılmıştır. Bunun üzerine Ahmed İhsan Bey, Ahmed Vefik Paşa'nın resmini alarak, dönemin Dahiliye Nazırı olan Münir Paşa'nın yanına gitmiş, resme bakıp gözleri yaşaran Münir Paşa da, resmin *Servet-i Fünun'* da yayınlanmasına izin vermiştir. Ahmed Vefik Paşa'nın resmi 9 Nisan 1891 yılında *Servet-i Fünun'* da yayınlanmış, bu sayede Ahmed Vefik Paşa, resmi gazetelerde ve mecmualarda yayınlanan ilk Müslüman olmuştur. (Pakalın 1942:112-113).

Son Osmanlı vakanüvisi Abdurrahman Şeref Efendi, Ahmed Vefik Paşa için "çeşidinde eşsiz" tabirini kullanmıştır (Şeref 1978:179). Ahmed Vefik Paşa kişiliği, görünüşü, tavrı ve meşrebi ile nev'i şahsına münhasır bir zattır. Bu farklılığını, kıyafetlerine de aksettiren Ahmed Vefik Paşa, kendisine has giyim tarzı ile insanların ilgisini çekmiş ve bu ilginç görünümü ile fıkralara dahi konu olmuştur. Ahmed Vefik Paşa'nın mizacında, her yönü ile ılımlılıktan çok bir aşırılık göze çarpmaktadır. Zekası, çalışkanlığı, dürüstlüğü, vakurluğu, metaneti, memleket sevgisi hep aşırılıklarla dolu olan Ahmed Vefik Paşa'nın (Şeref 1978:180-181), ayrıca nüktedanlığı ve hazırcevaplığı onlarca fıkraya ve anekdota konu olmuş, bu fıkralar ve anekdotlar günümüze değin anlatılmıştır.

Öğreniminin bir kısmını Fransa'da Saint-Louis Lisesinde tamamlayan Ahmed Vefik Paşa, batı kültürünü kaynağından tanıma fırsatına sahip olan nadir münevver ve bürokratlarımızdandır. Batı ve doğu dillerine hakim olan Ahmed Vefik Paşa, bu sayede geniş bir coğrafyanın kültür ve tarihine nüfuz edebilme şansına sahip olmuştur. Genç yaşta başladığı memuriyet hayatında, batılı diplomatlar ve müsteşriklerle dostluklar kuran Ahmed Vefik Paşa, bu kişilerle birlikteliğini uzun yıllar devam ettirmiştir. Bu dostlukları sayesinde, batıdaki bilimsel ve düşünsel gelişmeleri zamanında takip edebilme şansına sahip olan Ahmed Vefik Paşa, Avrupa ülkelerini ve toplumlarını yakından gözlemleyebilmiş, bu sayede, batıyı kompleks içine düşmeden tahlil eden, nadir Osmanlı aydınları arasında yer almıştır.

Gençlik yıllarında, Longworth ve Henry Layard'la arkadaşlık kuran ve bu kişilerle sık sık bir araya gelen Ahmed Vefik Paşa, Layard'ın anılarında anlattığına göre, bu iki dostunu bazı geceler köşküne davet edermiş. Bu davetler sırasında kitaplar beraberce okunur ve tartışmalar olurmuş (Layard 1903:105). Gibbon, Robertson, Hume, Adam Smith, Shakespeare, Charles Dickens gibi yazarların eserlerinin okunduğu bu dost meclisleri sayesinde, İngiliz edebiyatı ve felsefesini daha onsekiz-ondokuz yaşında iken yakından tanıyan Ahmed Vefik Paşa, Avrupa'nın iki köklü kültürü olan ve iki yüzyıl-

lık batılaşma tarihimiz boyunca bizi en fazla etkileyen Fransız ve İngiliz kültürlerini yakından tanıma fırsatını elde etmiştir. Ahmed Vefik Paşa'nın Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca, Ermenice, Latince, Eski Yunanca, Rusça, Rumence, Arapça, Farsça ve Çağatayca bildiği söylenmektedir (Cemâleddin 1314:137-138; Encyclopaedia Britannica:433; Güray 1966:26). Robert Koleji müdürü George Washburn'a göre ise, Ahmed Vefik Paşa onaltı dil bilmektedir (Tansel 1965:135). Bildiği bütün bu diller sayesinde geniş bir bilgi akışına sahip olan Ahmed Vefik Paşa, düşünce ve tarih alanlarında çağdaşı Osmanlı aydınlarından daha farklı ve daha renkli bir bakış açısına sahip olabilmıştır.

Gençlik döneminin bir kısmını Avrupa'da geçirdiği halde, diğer Tanzimat aydınları ve paşalarının çoğunda görülen batı hayranlığı ve kompleksi Ahmed Vefik Paşa'da görülmemektedir. Osmanlı devleti ve Türk milletinin, onurunu ve çıkarlarını her yerde, korkusuzca savunmuş olan Ahmed Vefik Paşa'nın, Osmanlı yenileşmesine bakışı da devrine göre farklılık göstermiştir. Yapılan yenilikleri hızlı ve bazılarını da zamansız bulan Ahmed Vefik Paşa, halkın kültürel, toplumsal ve tarihsel konumunu iyi incelemeyen alel-usul yapılan yeniliklerin, bir işe yaramayacağı kanısındadır. Ayrıca, Ahmed Vefik Paşa alel-usul yapılan bu yeniliklerin ve oluşturulan yeni kurumların belli bir süre sonra ülkeyi iyice zora sokacağı görüşünü de savunmaktadır (Layard 1903:89-90; Hourani 1994:65-66; Akün 1984:1569). Batı medeniyetinden alınan unsurların millî özelliklere aşılmasını ve bir hazırlık devresinden geçilerek topluma yavaş yavaş sindirilmesi gerektiği görüşünü savunan Ahmed Vefik Paşa, böylece Ziya Gökalp'ten önce taklitçilikten uzak doğu-batı sentezi fikrini savunan kişi olmuştur.

Meclis-i Mebusanın kapatılmasındaki rolünden dolayı günümüze değin ağır eleştirilere uğrayan Ahmed Vefik Paşa'nın, bu kararı alırken, Osmanlı devletinin içinde bulunduğu şartların, çok dinli ve çok dilli bir meclisi taşıyamayacağı düşüncesinin de büyük etkisi olmuştur. Karışık milletlerden ve dinlerden oluşan bir meclisin çözüm değil sorun yaratacağı görüşünde olan Ahmed Vefik Paşa, Meclis-i Mebûsanın sağlıklı çalışması, ülkenin çıkarları doğrultusunda kararlar alabilmesi için, ilk şartın dil birliği olduğunu ileri sürmüştür. Bu düşüncesi doğrultusunda Ahmed Vefik Paşa Rum ve Arap milletvekilleriyle tartışmış ve Türkçe bilmeyen vekilleri, Türkçe öğrenmeleri konusunda meclis kürsüsünden uyarmıştır (Yılmaz 1990:150; Ortaylı 1995:63). Ahmed Vefik Paşa da Osmanlı Devleti'nin geleceği konusunda diğer Osmanlı aydınları ve bürokratları gibi kafa yormuş ve bu devlet nasıl kurtulur sorusuna, genç yaşlarından itibaren cevaplar aramıştır. Ahmed Vefik Paşa'nın onyeddi-onsekiz yaşlarında iken İngiliz Büyük Elçisi Lord

Palmerston ile girdiği diyalog, Paşa'nın vatanperverliği ve ileri görüşlülüğü hakkında bize ip uçları vermektedir:

"... Paris'ten mürebbsi ile beraber İstanbul'a avdet ederken Tuna boyuna geldikleri sırada nazarlarını Petrovardin kalesine dikmişti; çünkü kalenin tepesinde Avusturya bayrakları dalgalanıyordu. Onun bu halini gören ve hissiyatını anlayan yolculardan biri, bir İngiliz şivesiyle, 'Genç insan, neye mükedder oluyorsun? Bu yerler ecdâdın idi, ahfâda da dönebilir' dedi. Ahmed Vefik ise, 'Efsûs, zâyi ettiklerimizi nasıl istirdad edebileceğimizi düşünmüyorum; elimizde kalanları hangi vâsitalarla muhâfaza edebileceğimizi düşünüyorum' cevabını verdi." (Tansel 1965:132-133).

Ahmed Vefik Paşa, Memleketeyn temsilciliği sırasında tanıştığı, Rumenlerin ünlü yazar ve siyasetçilerinden olan Ian Chica ile dost olmuş ve bu dostluğu uzun yıllar devam ettirmiştir. Bu iki büyük devlet adamı, yıllarca Osmanlı Devleti ve Avrupa ahvâline dair birbirleriyle mektuplaşmışlar, bu mektuplaşmalarında özellikle Osmanlı Devletinin Avrupa güçler dengesi içindeki konumuna ilişkin ilginç tespitlerde bulunmuşlardır. Ahmed Vefik Paşa, Ian Chica'ya yazdığı mektuplarından birisinde "Bizler sırtımızdaki yünlerin kırılmasına müsaade ettiğimiz nispette iyiyiz." (Matei 1972:84) diyerek o günlerde Avrupalı büyük güçler nezdinde Osmanlı Devletinin nasıl algılandığını çok iyi bir şekilde ortaya koymuştur. İki dost ayrıca mektuplarında, Osmanlı Devletindeki iktidar oyunları hakkında birbirlerine malumat vermişler ve Avrupalı büyükelçilerin, bu oyunlardaki konumları ve etkileri üzerine fikir teatisinde bulunmuşlardır.

Paris Büyükelçiliği sırasında millî ve dinî konularda gösterdiği hassasiyetleri ile takdir edilen, aynı zamanda yadırganan Ahmed Vefik Paşa, III. Napolyon'un ısrarları üzerine Bâb-ı Âli'ce 20 Ocak 1861'de görevinden alınmıştır. Diplomasi alanında alışlagelmiş Osmanlı elçilerinden çok farklı davranan Ahmed Vefik Paşa, Osmanlı Devletinin o günkü siyasî gücünün çok üstünde bir performans sergilemiştir. Paris'te Büyükelçi olarak bulunduğu süre içinde siyaset ve diplomasinin dışında da faaliyetlerde bulunan Ahmed Vefik Paşa, haftanın bir gününü ilmi ve edebî toplantılar yapmak veya bu tür toplantılara katılmak için ayırmış. Ernest Renan ile komşu olan ve onunla dinî konular üzerine tartışan Ahmed Vefik Paşa (Mardin 1985:51), bu dönemde bir çok bilim ve edebiyat adamıyla arkadaşlık kurmuş ve adını Avrupa bilim ve edebiyat çevrelerinde duyurmuştur. Ahmed Vefik Paşa'dan memnun olmayan ve onu büyükelçilik görevinden, Bâb-ı Âli'ye baskı yaparak aldirtan III. Napolyon, Ahmed Vefik Paşa'ya kızmasına ve ondan hoşlanmamasına rağmen, Paşa'ya saygı duymuş ve İstanbul'a dönerken kendisine veda ziyaretinde bulunan Paşa'ya "Sizin gibi bir zatı vükelam

meyânında dahi görmek isterdim" diyerek iltifat etmiş ve Fransa hatırası olarak bir porselen takımı ve Paşa'nın adının yazılı olduğu bir tuvalet takımı hediye etmiştir (Ertaylan 1932:12-13; İnal 1982:658). Yeni Osmanlılar, Âli Paşa'nın ağır ve ezici politikasına karşı verdikleri mücadelede, Âli Paşa'nın devrilmesi halinde yerine kimin sadrazam olarak getirilmesi hususunda kendi aralarında tartışmışlar ve bu tartışma sonunda iki kişinin ismi üzerinde anlaşmışlardır. Yeni Osmanlıların üzerinde anlaştıkları kişilerden ilki Mahmud Nedim Paşa, ikincisi ise Ahmed Vefik Paşa'dır. Ahmed Vefik Paşa'nın isminin ön plana çıkmasında, özü sözü doğru bir adam olmasının yanında, Âli Paşa aleyhtarı bulunmasının etkisi büyük olmuştur (Pakalın 1942:117; Şeref 1978: 121). Bu dönemde Ahmed Vefik Paşa'yı Sadrazam yapmayı düşünen Yeni Osmanlılar, ilerleyen zamanlarda Ahmed Vefik Paşa'yı düşmanları olarak görmüşler, hatta onu despotlukla suçlamışlardır. Ahmed Vefik Paşa da hiçbir zaman Yeni Osmanlılara kendisini yakın hissetmemiş, bu kişileri İmparatorluğun gerçeklerinden uzak hayalperestler olarak değerlendirmiştir.

Uzun yıllar Anadolu'da görev yapan Ahmed Vefik Paşa, bu görevleri sırasında, kendini halktan soyutlamamış, her daim halkın içinde yer almıştır. Bu sayede Anadolu'yu ve Anadolu insanını yakından tanıyan Ahmed Vefik Paşa devletin asıl unsurunun Türkler olduğunu görmüştür. Osmanlı Devleti bünyesinde bulunan Türklerin gerek ticarete, gerek yönetimde, gerekse eğitimde ön plana çıkmaları gerektiğini söyleyen Ahmed Vefik Paşa, eserlerinde ve icraatlarında Türklüğü ve Türk unsurunu ön plana çıkartmaya çalışmış ve Türklerin bilinçlenmesi için elinden geleni yapmıştır. Türkçülük hareketinin öncüsü kabul edilen Ahmed Vefik Paşa, aynı zamanda ilk halkçılarımızdandır da. Ahmed Vefik Paşa'nın halkçı yönü gözden kaçmış ya da vurgulanmamıştır. Ancak Paşa'nın Anadolu'da görevli iken yaptığı uygulamalarda, eserlerinde kullandığı dilde ve özel yaşamında, onun, halka yönelişini görebiliriz. Çağdaş Rus Novodriklere bir çok yönden benzeyen Ahmed Vefik Paşa'nın tiyatroyu bu kadar önemsemesinin ve tiyatrodan çok şeyler beklemesinin temelinde, bize göre Paşa'nın halkçı yönü yatmaktadır. Bildiği yabancı diller sayesinde geniş bir bilgi akışına sahip olan Ahmed Vefik Paşa, 15000 ciltlik muazzam bir kütüphane oluşturmuştur. Ahmed Vefik Paşa'nın Avrupa'ya da ün salmış olan bu kütüphanesi, Paşa'nın ölümünden sonra dağılmış ve parça parça satılmıştır. Bildiği yabancı diller ve kurduğu dostluklar sayesinde, Batıda yapılan ilmi ve edebî çalışmaları yakından takip eden, görevlerinden dolayı da halkla iç içe bulunan Ahmed Vefik Paşa, eserlerini oluştururken, bu iki kaynaktan azami ölçüde faydalanmıştır. Kültür ve edebiyat dünyamızda bir çok ilklere imza atan ve fikir-

leriyle öncülük eden Ahmed Vefik Paşa'yı devri Osmanlı aydınları ve bürokratlarından ayıran tarafı da bu iki kaynaktan direkt faydalanabilmiş olmasında yatar.

Ahmed Vefik Paşa'nın ilk eseri 1847 yılında Ahmed Cevdet Paşa ve Hayrullah Efendi ile beraber ortak hazırladığı ilk Osmanlı salnamesidir. Salname geleneğinin başlatıcısı olan Ahmed Vefik Paşa'nın bu eseri, daha sonraki salname çalışmaları için bir prototip olmuştur (Tansel 1964:134-135). 1847'de başlayan yazın hayatı uzunca bir süre devam edecek olan Ahmed Vefik Paşa'nın en çok bilinen eserleri Moliere'den yaptığı tercümeleri ve adapteleri olmuştur. Moliere'nin, 29 eserinden 16'sını Türkçe'ye tercüme veya adapte eden Ahmed Vefik Paşa, özellikle adapte eserlerinde büyük başarı kazanmıştır. Bu başarıda birinci etken, eserlerin seçiminde gösterdiği isabetir. İkinci ve daha önemli etken ise, yabancı hayatına ait olan olayların, Türk yaşayış ve geleneklerine uydurulması, isim ve karakterlerin büyük ustalikle yerlileştirilmesi ve Türkçeleştirilmesidir. Ahmed Vefik Paşa'nın adapteleri başarılı bir şekilde yerlileştirmesinin temelinde ise, Paşa'nın, Türk toplum yapısına derinden nüfuz edebilme kabiliyetinin olmasıdır. Abdülhak Hâmid, adaptelerindeki başarısından dolayı, Ahmed Vefik Paşa'yı "Türkçe'nin Moliere'i" olarak adlandırmış (İnal 1982:725), birçok araştırmacı ve yazar ise, Ahmed Vefik Paşa'yı Türk tiyatrosunun duayeni olarak kabul etmiştir (Sevengil 1934:24-26; Akün 1984:154; Korkmaz 1987:95). Ahmed Vefik Paşa, Moliere çevirileri ve adapteleri ile, topluma tiyatro sanatını yerleştirmeye çalışmış, bunun yanında, yeni bir uygarlığın içinden, toplumun görmesini istediği şeyleri, bu yolla göstermek istemiştir. Ahmed Vefik Paşa, adaptelerinde Ortaoyunu-Farce ilişkisini kullanarak daha canlı bir hava yakalamasını da becerebilmiştir (Tolun 1975:117-120; Çeri 1997:223).

Ahmed Vefik Paşa, Moliere çevirileri dışında, Voltaire'den *Micromegas*'ı *Hikaye-i Hikemiyye-i Mikromeğa* adı altında, Fenelon'dan *Telemak*'ı, Le Sage'dan *Histoire de Gil Blas Santillane*'yi *Cil Blas dö Santillani'nin Sergüzeşti* adı altında, Victor Hugo'dan *Hernani*'yi tercüme etmiştir. Shakespeare'den ve Schiller'den, Ahmed Vefik Paşa'nın tercüme yaptığı söylenmektedir, ancak bu eserlerin baskısına rastlanılmamıştır. Ahmed Vefik Paşa ayrıca, L. Thiboust ile E. Lehmann'ın *Le Tuer de Lions*'undan *Arslan Avcıları yâhud Hak Yerini Bulur* adı ile iki perdelik komedi tercüme etmiştir. Moliere tercümeleri dışındaki çevirilerini de sade bir dille okuyucuya aktaran Ahmed Vefik Paşa, Yusuf Kâmil Paşanın tercüme ettiği *Telemak*'ın dilini çok ağdalı ve ağır bularak, kendisine mahsus açık ve sade bir dille tekrar tercüme etmiştir (Ertaylan 1932:31).

Batı dillerinin pek çoğuna vakıf olan Ahmed Vefik Paşa, Batı'da yapılmakta olan Türkoloji çalışmalarını yakından takip etmiştir. 1875'te Petesburg'da yapılan uluslararası Türkoloji Kongresi'ne de katılan Ahmed Vefik Paşa, yurda dönüşünde birçok yönden ilkleri taşıyan "Lehçe-i Osmânî" isimli lügatinin ilk kısmını yayınlamıştır. İki ayrı bölümden oluşan bu lügatte ilk defa Türkçe kelimeler için Arapça ve Farsça'dan bağımsız bir bölüm ayrılmış, bu bölümde halkın kullandığı sözcüklere yer verilmiştir. Bu yönü ile Lehçe-i Osmânî halkın konuştuğu Türkçe'nin ilk sözlüğü olma özelliği taşır. Yine ilk defa Ahmed Vefik Paşa, Lehçe-i Osmânî'nin önsözünde Osmanlıca bir dilin olmadığını belirtmiş, Osmanlıca'nın Türkçe'nin bir lehçesi olduğunu, bu lehçenin zamanla Oğuz lehçesinden ayrılarak oluştuğunu belirtmiştir (Ahmed Vefik Paşa 1876:6-7). Türk dilinin Osmanlıca dışında Uygur, Çağatay, Kıpçak lehçeleri gibi kolları olduğunu söyleyen Ahmed Vefik Paşa, Bernard Lewis'in tabiri ile Adriyatik'ten Çin Seddi'ne kadar bir harita çıkarmış, ilk defa Türk dünyasının bütünü bu sözleriyle ortaya koymuştur (Lewis 1960:10) Ahmed Vefik Paşa yine bu eserinde alfabedeki ünlü sorununa eğilmiş, Türkçe'de olup da Arap alfabesinde olmayan ünlüleri karşılamak üzere çeşitli şekiller koyarak bu sorunu halletmeye çalışmıştır. Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın "Şecer-i Türkî" adlı eserinin bazı bölümlerini Osmanlı Türkçesi'ne aktaran Ahmed Vefik Paşa bu çalışması ile çağdaşı Osmanlı münevverlerine Türklerin tarihinin sırf Selçuklu ve Osmanlı ile sınırlı olmadığını göstermek istemiştir. Türk dili ve tarihine olduğu kadar Türk folkloruna da ilgisi olan Ahmed Vefik Paşa, Şinasi gibi Türk atasözlerini toplamaya girişmiştir. 1871 yılında "Atalar Sözü-Türkî Durub-i Emsal" isimli eserinde beş bine yakın atasözünü ve deyimi bir araya getirmiştir. Ahmed Vefik Paşa'nın Türk halk dilinin ifade zenginliğini ve mecaz kabiliyetini aksettiren bu eseri, kendisine kadarki yapılan çalışmaların en kapsamlısı olmuş ve kendisinden sonra gelen çalışmalara da katkısı büyük olmuştur. Ahmed Vefik Paşa'nın Hikmet-i Tarih haricindeki bir diğer tarih çalışmasının ismi de Fezleke-i Târih-i Osmânî'dir. Paşa askerî rüştiyeler için kaleme aldığı bu eserinde Osmanlı tarihini kuruluş, yükselme, büyüme, gerileme, bozulma ve ıslahat çağları olmak üzere altı bölümde ele almıştır. Ahmed Vefik Paşa'nın bu taksimi kendisinden sonraki Osmanlı tarihi yazarlarına örnek olmuştur.

Ahmed Vefik Paşa'nın ilim ve edebiyat dünyasına hizmetleri tercüme, adapte ve telif eserlerle sınırlı kalmamıştır. Ahmed Vefik Paşa bazı müelliflerin tarih ve edebiyat üzerine olan kitaplarını bastırarak kültür ve ilim dünyamıza kazandırmıştır. Ahmed Vefik Paşa, bir devlet adamıdır. Tarihi, tiyatroyu ve edebiyatı kendisine doğrudan doğruya meslek seçmiş bir kimse de-

ğildir. Ancak, resmî görevlerinden ayırabildiği zamanlarda veya azil sebebiyle devlet hizmetinden uzak kaldığı yıllarda kendisini ilmî ve edebî faaliyetlere verebilmiştir. Edebiyatın ve sosyal bilimlerin çeşitli alanlarında çalışmalarında bulunmuş olan Ahmed Vefik Paşa, tipik bir ansiklopedisttir. Dönemi Osmanlı aydını ve bürokratları gibi o da, hiçbir konu üzerine derinleşmesine uzmanlaşmamış, çeşitli alanlarda çalışmalarda bulunmuştur. Hakkı Süha Bey, Ahmed Vefik Paşa'nın ansiklopedist yönü için şunları söylemiştir:

"Biliriz ki onun ayarında bir adam, onun yaşadığı ansiklopedik çağda başka türlü olamazdı. İhtisas fikri, henüz yenidir. Bundan yetmiş sekse- sene evvel hiç kimse yalnız bir sahada derinleştirmekle kendini doyuramazdı. Ondokuzuncu asrın bütün büyükleri, her cepheyi zekalarının sendeleri ile yakalamışlardır." (Pakalın 1942:158).

Ahmed Vefik Paşa hakkında yapılan çalışmalar daha çok Paşa'nın Türk tiyatrosuna katkısı ve Moliere'den yaptığı tercüme ve adaptasyonlar üzerine olmuştur. Ahmed Vefik Paşa'nun düşünür yönü ile tarih, sözlük ve halk bilimine ilişkin yaptığı çalışmaların ürünü olan eserleri, maalesef araştırmacılar tarafından ihmal edilmiştir. Hem düşünceleri, hem eserleri, hem de özel yaşantısıyla, Türkçülük hareketine öncülük eden Ahmed Vefik Paşa'nın geride bıraktığı eserler, özellikle II. Meşrutiyet neslini derinden etkilemiş, Türkçülük hareketinde; dil ve tarih çalışmalarında ateşleyici bir rol üstlenmiştir.

Hikmet-i Tarih

Hikmet-i Tarih, Ahmed Vefik Paşa'nın ilk tarih kitabıdır. Küçük bir risale olan bu kırkdört sayfalık kitap, Ahmed Vefik Paşa'nın eserleri içerisinde en az üzerinde durulan ve de en az tanınan kitabıdır. 19. yüzyılın ortalarında kaleme alınan bu kitapta, ilk defa Ahmed Vefik Paşa dünyanın oluşumu ve gelişimi, insan ırklarının yapısı ve yeryüzüne dağılışı hakkında ilmî esaslara dayanarak bilgi vermiştir.

Osmanlı ilim ve fikir dünyasına yeni yeni girmeye başlayan jeoloji, arkeoloji, fizikî antropoloji ve etnografya bilimlerinden yararlanarak oluşturduğu *Hikmet-i Tarih*'te Ahmed Vefik Paşa karanlık dönemlerde kalan insanlığın ve dünyanın geçmişinin bu bilimler ışığında aydınlatılabileceğini söylemiştir. Kitabında dünyanın oluşumunu ve yaratılışını, dünya üzerine yayılışını dinî kitaplara dayanarak açıklayan, bu yönü ile de klasik tarihçilerle benzerlik gösteren Ahmed Vefik Paşa kitabının bazı bölümlerinde ise, yukarıda belirttiğimiz gibi Avrupa tarihçiliğine ve ilim dünyasına 19. yüzyıla birlikte hakim olan anlayışlardan etkilenmiştir. Bu yönü ile bir geçiş kitabı olan *Hikmet-i Tarih* aynı zamanda içinde çelişkileri de barındırmaktadır.

Ahmed Vefik Paşa, Divan-ı Muhâsebât reisi iken Darü'l-Fünûnda ilk tarih dersini 17 Şubat 1863 (27 Şaban 1279)'te vermeye başlamıştır (Tansel 1964: 136). Ahmed Vefik Paşa'nın Darü'l-Fünûn'da verdiği bu dersleri kısa sürmüş, bilemediğimiz bir sebeple yarım kalmıştır. 27 Şaban 1279 tarihli Tasvir-i Efkar gazetesinde (Nu: 66),

"Darü'l-Fünûn'daki dersler çoğaltılarak haftada iki gün, şimdiki halde saat yediden sekize kadar Divan-ı Muhâsebât reisi Ahmed Vefik Efendi Hikmet-i Tarih'den, Meclis-i Tahkîk reisi Salih Efendi Tarih-i Tabîi'den bed ile Şaban'ın yirmi altıncı Cumartesi ve yirmi yedinci Pazar günü iki ders küşad olunacağı umuma teşbir olunur."

haberi verilmiş, derse devam edecekler bilgilendirilmiştir. Ahmed Vefik Paşa'nın Darü'l-Fünûn'da vermiş olduğu bu dersleri on gün kadar sürmüştür.

Ahmed Vefik Paşa'nın Darü'l-Fünûn'da verdiği bu tarih dersleri daha sonra 26 Şubat-9 Nisan 1863 tarihleri arasında Tasvir-i Efkar gazetesinde Hikmet-i Tarih adı altında tefrika edilmiştir (Tasvir-i Efkar 8 Ramazan Nu: 70-20 Şevval Nu: 82). Ahmed Vefik Paşa'nın tefrika edilen bu dersleri, aynı yıl içinde "Atüfettü Ahmed Vefik Hazretlerinin Darü'l-Fünûn'da verdiği Hikmet-i Tarih Derslerinin Hülasasıdır" açıklamasıyla yayınlanmıştır.

Fasl-ı Evvel, Mukaddemât-ı Tarih, Fasl-ı Sâni, Fitrat ve Tufan, Fasl-ı Sâlis, Teşkil-i Milel-i Kadîme başlıklarını taşıyan *Hikmet-i Tarih*, üç bölümden oluşmaktadır.

Hikmet-i Tarih-i Fasl-ı Evvel bölümünde Ahmed Vefik Paşa, ilkin tarih, felsefe ve tarih felsefesinin tanımını yapmış, tarih ilminin öğrenilmesinin gerekliliğinden ve öneminden bahsetmiştir. Tarih ilmini, şahit olunan dünyada meydana gelen olayların, zamanın bilgi ve tecrübesiyle bilinmesi olarak tanımlayan Ahmed Vefik Paşa, felsefeyi ise insan aklının çalışması sonucu meydana gelen zihinsel faaliyetlerin bir ürünü olarak tanımlamıştır:

"Âlem-i şuhûdda serzede-i zuhûr olub geçen eyyâmın hibretiyle öğrenilen hadiselerin bilinmesine fenn-i tarih itlâk olunur. Akl-ı insanînin cevvelânında husûle gelen amelîyât-ı zihniyenin semeresi olan ilme husûsaten hikmet denir." (Ahmed Vefik Paşa 1886: 2).

Ahmed Vefik Paşa, tarih felsefesini ise insanlığın ilerlemesi ve olgunlaşması üzerine düşünmek, bunu yaparken de tarihî olaylar arasında sebep sonuç ilişkisi kurmak olarak tanımlamıştır.

"İnsanın kendi nefsinde mülâhaza ve kıyas ile bulduğu işbu hikmet harcından kesb edeceği tarih ma'lûmâtına matûf ve masrûf olarak vukû'âtın esbâb ve neticesi ve teselsül ve telâhuku ve nev-i beşeri sıfat-ı kabiliyeti hatve hatve"

terakki ile istikmalini mülâhazadan hasıl olacak ilm-i hikmet-i tarihidir."
(Ahmed Vefik Paşa 1886: 3)

Tarihi bir ilim olarak kabul eden ve öğrenilmesinin gerekli olduğunu vurgulayan Ahmed Vefik Paşa, bu ilmin amacını tek tek öznel olayları aktarmak olmadığını, bunun tam aksine tarihin amacının, her öznel olaydan doğan ortak nesnel noktaları bulmak ve bu ortak noktaları birleştirerek, toplumlar üzerinde meydana getirdiği değişimleri ve etkileşimleri incelemek olduğunu söylemiştir. İnsanlığın hafızasında biriken olayların, insanlığın genel görünümünü seyretmeye yaradığını söyleyen Ahmed Vefik Paşa, insan hafızasında biriken olayların bir düzen ve ölçü içerisinde değerlendirilmesinin şart olduğunu vurgulamıştır. İlimin ölçüleri içerisinde kaynakların değerlendirilmesinin şart olduğunu belirten Ahmed Vefik Paşa, bu fikirleri ile objektif/nesnel bir tarihçilik örneği ortaya koymuştur.

Aydınlanmacı filozofların ilerlemeci tarih görüşlerine benzer bir tarih görüşünü benimseyen Ahmed Vefik Paşa, insanlık tarihinin iyiye ve mü-kemmeliyete doğru gittiği görüşünü de tıpkı aydınlanmacı filozoflarda olduğu gibi kabul etmiştir.

"Li-hazâ fenn-i tarih bir ilm-i celil-i lâzımı't-tahsil olub maksad-ı aksası vukû'âtı başka başka bildirmek değildir. Belki her hadisenin tesir-i mahsusundan peyda olan mananın birer birer toplanıp bir merkezde iltikâlarıyla tahdîs edecek faide-i müstemianın heyet-i ammeye iras ettiği tahfilatı ve onların keyfiyyet ve kararını mütalaa etmektir. Kuvve-i hafıza hazinesinde müddahir olan vukû'ât kıyas ve tefekkür ateşiyle piştikde ruha gıda olub nazar-ı insan heyet-i umumiyye-i mecmû'-ı insaniyyânı birden temaşa etmeye ve hikmet-i ezeliyye-i ilahiyyenin tayin eylediği tarikde şitab ve seyrini müşahede eylemeye muktedir olur. Ancak bunda esas ilim olacak bir mikyâs ve bir nizam ittihazı ve sened mehzaları intihabı lazım gelir..." (Ahmed Vefik Paşa 1886: 3).

Tarih ilmine ilişkin tanımları ve açıklamaları yaptıktan sonra Ahmed Vefik Paşa takvimler konusuna geçerek, dünyada kullanılan takvimleri tanıtmış ve bu takvimlerden yıl hesaplarının nasıl yapıldığını açıklamıştır. Tevrat'tan hareketle dünyanın ve insanlığın yaratılış tarihini belirlemeye çalışan Ahmed Vefik Paşa, dünyanın ve insanlığın yaratılış tarihine ilişkin farklı farklı tarihlerin olduğunu, bu farklılıkların da yaratılış tarihini Hicretten 5585 yıl önce olduğunu kabul eden Ahmed Vefik Paşa, tekrar takvimler bahsine dönerek, Hicrî tarihle, diğer tarihlerin karşılaştırmalarını yapmıştır.

İnsanın yaratılışından bu yana yeryüzünde meydana gelmiş olayların en şereflişinin ve büyüğünün Hazret-i Muhammed'in ortaya çıkışı olduğunu ifade eden Ahmed Vefik Paşa insanlığı iki döneme ayırmıştır. Birinci dönem

Hicret'e kadar olan elli altı asır, ikinci dönem ise Hicretten bu zamana gelinceye kadar olan on üç asırdır.

"Erbab-ı fenn-i kurûn-ı maziyyeyi birkaç türlü taksim ve kütüb-i tevârih üslûb-ı mütenevvi'a üzere tedvin etmişler ise de fitrattan bu ana değin yeryüzünde zuhura gelen vekâyi'in eşref ve azamı biset-i aleyh-i hazret-i Mustafa olub çünkü yalnız Çin ülkesi istisna kılındıkta bütün malum olan ruy-ı zeminde ol zamanda ikdam-ı şöhrat bulmuş en kudretli milletler ol vakit münkariz ve bedayii-sanayii ve evrak-ı mecmua-yı maruf taife-i Arab gibi bir kavmi-zayıf ve bedevî mücerred salâbet-i diniyye ile canlanıb pek az zamanda dünyânın en mamur aktarını yeniden tenvir eylemesi temaşa-yı ucûbi akabinde sahayı zemin taze hayatla taravât-ı umran bulub bir suret-i cedideye girmiş vel-yevm mevcut olan milel ve düvelin nöbet-i istişarı ol vakitten sonra geçen zamanlar iki cüz-i azime bulunarak ve birinci fitrattan Hicret'e kadar olan elli altı asrın ve ikincisi Hicret'ten bu güne gelinceye kadar cereyan eden on üç asrın havadisini muhtevi olarak ezmane-i mütekaddime ve ezmane-i müteahhire tabir olunmak vukû-ı hale enseb görülmüştür." (Ahmed Vefik Paşa 1886: 7-8).

Ahmed Vefik Paşa, insanlık tarihini Hicret'ten önce ve Hicret'ten sonra diye ikiye ayırmasına karşın yeryüzünde zaman zaman büyük olayların vuku bulduğunu, bu nedenle de bu dönemleri ikinci bir kez yaşanan büyük olaylara göre tekrar bölümlendirdiğini söylemiştir. Hicret'ten önceki dönemi dörde ayıran Ahmed Vefik Paşa, bu bölümlendirmelerinde Asuriye Devletinin sonunu, İskender'in ölümünü, Hz. İsa'nın doğumunu göz önüne alarak ayrımlara gitmiştir. İnsanlık tarihinin Hicret'ten sonraki dönemini de dörde ayıran Ahmed Vefik Paşa, bu dönemlendirmelerinde ise ilk bölümde İslam medeniyetinin doğması ve Orta-Doğu ile Akdeniz dünyasının güney kısmını kaplamasını; ikinci bölümde, İslam devletlerinin parçalara ayrılması ve Avrupa'da Papaların kudret kazanmasını; üçüncü bölümde Haçlı ordularının Kudüs'ten çekilmelerini, Cengiz İmparatorluğunun Asya ve Doğu Avrupa'yı kapsamasını ve Avrupa'da imparatorluk tacının Almanya'ya geçmesini; dördüncü bölümde, Timur'un Ön-Asya'da karışıklıklara sebep olmasını ve Avrupa'da Rönesans ve reformların başlamasını büyük olaylar olarak kabul etmiştir (Ahmed Vefik Paşa 1886: 9-13).

Faslı Râbî olarak adlandırılan son bölümü de dörde ayıran Ahmed Vefik Paşa, bu bölümlendirmelerinde ise, İstanbul'un fethini ve Amerika kıtasının keşfini ilk bölümde; Tatarların Çin'e girmesini, Avrupa'da Fransa ve Hollanda devletlerinin kudret kazanmasını ikinci bölümde; Napolyon savaşlarını ve ABD'nin bağımsızlığını kazanmasını üçüncü bölümde önemli olaylar olarak zikretmiştir. Son bölümü ise içinde yaşadıkları zaman olarak kabul etmiştir (Ahmed Vefik Paşa 1886: 13-14).

Tarih ilminde dört türlü kaynağın olduğunu söyleyen Ahmed Vefik Paşa, bunlardan birincisinin kutsal kitaplar olduğunu, ikincisinin Yunanlı tarihçilerin eserlerinde belirttikleri rivayet mahiyetindeki eserler olduğunu, üçüncüsünün Ortaçağ'da Doğu ülkelerindeki yazarların toplayıp yazılı hale getirdikleri halk hikayeleri ve destanları olduğunu, dördüncüsünün ise kazılar sonucu hemen her ülkede çıkan ancak Mezopotamya, Şam, Mısır, İran ve Yunan'da bolca bulunan eski tarihi yazıt, eşya, bina, kalıntılar ve paralar gibi şeyler olduğunu belirtmiştir:

"Tarih-i Kadim kitaplarında el-yevm dört türlü me haz ve esas olub birincisi kitab-ı semaviyyeden alınan malûmât-ı nakliyedir. İkincisi en ibtida tarih zapteden müel-i kadimeden Yunan müelliflerinin asarı kalmış olmakla onların rivayetleridir. Üçüncüsü dahi ezmane-i mütevassıtada memalik-i şarkiyye müelliflerinin bazı halk ağzından destan ve efsane ihzârıyla asar-ı kadime üzerine tefsir eyledikleri düzensiz hikaye ve şahnameleri sonra bazılarının tarih makamında zabt ve tedvin etmeleriyle meydana gelen kitablardır. Her diyarda ve alel-husus Cezîre ve Şam ve Mısır ve İran ve Yunan'da hafr ve keşf ve envai teklif ve tedkikat ile şerh ve tefsir kılınan antika yani eşya-yı atfka tabir olunan kitab ve elvâh ve mermer tasvir ve heykeller ve asar-ı ebniye ve meskukat misüllü metrukât-ı garibeden istihrac olunan malumatdır." (Ahmed Vefik Paşa 1886: 14-15).

Ahmed Vefik Paşa Fasl-ı Sânde, Fitrat ve Tufan adını verdiği kitabının ikinci bölümünde, dünyanın yaratılışını anlatmıştır. Bu bölümde kutsal kitaplardan elde ettiği bilgilerle, jeoloji, arkeoloji ve fizikî antropoloji gibi bilimlerden elde ettiği bilgileri birarada vermiştir. Dünyanın yaratılışını Tevrat'ta anlatıldığı gibi açıklayan Ahmed Vefik Paşa, aynı paragrafta tabii ilimlerin bilgilerine dayanarak dünyanın başlangıçta ateşten oluşmuş bir küre iken soğuması, kıyıların, suların, maden ve toprağın oluşması, karaların ve denizlerin birbirlerinden ayrılması gibi konularda bilgiler vermiştir (Ahmed Vefik Paşa 1886: 16-18).

Yapılan kazılarda bulunan hayvan iskeletlerinin mevcut olanlardan çok farklı olmasının dünyanın çok fazla değişiklikler geçirdiğine delil olduğunu söyleyen Ahmed Vefik Paşa, hâlâ açıklığa kavuşmamış meselelerin olduğunu vurgulamış, aydınlatılacak çok sırrın olduğunu belirtmiştir (Ahmed Vefik Paşa 1886: 19).

İnsanlığın çoğalmasını ve yayılmasını bu bölümde ele alan Ahmed Vefik Paşa, insanlığın Asya kıtasında Fırat ile Hint nehri arasında yerleştiğini söylemiştir. İnsanlığın ilkin göçebe bir hayat sürdüğünü, doğadaki yemışleri toplayarak ve de avcılık yaparak hayatlarını sürdürdüğünü belirten Ahmed Vefik Paşa, zamanla insanların Allah'ı unuttuğunu, bunun üzerine Hz.

Nuh'un gönderildiğini ve Hz. Nuh'un kimseyi doğru yola döndürememesi üzerine yeryüzünün sularla kaplandığını bu bölümde anlatmıştır (Ahmed Vefik Paşa 1886: 21).

Hız. Nuh'un atalarının silsilesi ve zamanlarını Tevrat'ın İbrani nüshasına göre listeleyen Ahmed Vefik Paşa, bu listede Nuh'un atalarının ölüm tarihlerini, ömür sürelerini, Hicri tarihe göre doğum tarihlerini vermiştir (Ahmed Vefik Paşa 1886: 23).

Doğal olayların ve insanların yeryüzünü çeşitli şekillere koyup değiştirdiğini söyleyen Ahmed Vefik Paşa, insanoğlu dışında hayvanların ve bitkilerin belirli bölgelerde yaşadığını, buna karşın insanoğlunun dünyanın her tarafına yayıldığını söylemiştir. Bu bölümlerde fizikî coğrafyadan bahseden Ahmed Vefik Paşa, tarihte bir çok şehrin ve yerleşim alanlarının doğa olayları sonucu ortadan kaybolduğunu söylemiş, bu bilgilere yapılan kazılar sonucu ulaşıldığını belirtmiştir. Bu değişimlerden ve gözlemlerden hareketle dünyanın gelecekte alacağı şekiller hakkında da öngörülerde bulunulabileceği savını ortaya atan Ahmed Vefik Paşa, tarih yazarların, tarih okuyanların efsane ve safsataya aldanmayarak her olayın aslını araştırmaları gerektiğini söylemiştir. Cin ve yılan destanlarına ehemmiyet verilmesinin hata olduğunu belirten Ahmed Vefik Paşa *Fezleke-i Tarih-i Osmânî* adlı eserinde Osmanlı Devletinin kuruluşuna ilişkin rüya efsanesine yer vermemiştir (Ahmed Vefik Paşa 1886: 24-29). Klasik Osmanlı tarihçiliğinde rüya efsanesinin hemen hemen her eserde kullanıldığı göz önünde bulundurulursa Ahmed Vefik Paşa'nın bu yönüyle çağının çok ilerisinde bir tarih görüşüne sahip olduğu söylenebilir.

Fasl-ı Sâlisde, Teşkil-i Mîle-i Kadîme adlı bölümde, çeşitli milletlerin ve ırkların oluşumundan bahseden Ahmed Vefik Paşa, insanlığın ikinci Adem'i kabul edilen Hz. Nuh'un evlatlarının Fırat havzasından çoğalarak dünyanın çeşitli yerlerine göçlerini ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır.

Irkların fizikî yapıları hakkında detaylı bilgiler veren ve her ırkın kafatası yapısını bir fizikî antropolog gibi açıklayan Ahmed Vefik Paşa, dünyadaki ırkların göç yollarını ve birbirleriyle karışımalarını uzun uzun anlatmıştır. İnsanoğlunun birbirleriyle ilişkilerinin etnografya bilimi sayesinde aydınlatılabileceğini belirten Ahmed Vefik Paşa böylelikle bu bilim dalından bahsederek bu konuda da Osmanlı ve Türk aydınlarına öncü olmuştur (Ahmed Vefik Paşa 1886: 30-31).

Tevrat'tan hareketle Sam, Ham ve Yafes'ten olan milletlerin listesini veren Ahmed Vefik Paşa, dünyadaki dillerin oluşumundan ve birbirleriyle etkileşiminden bahsetmiştir (Ahmed Vefik Paşa 1886: 32-42). Dünya dillerini

verdikten sonra Ahmed Vefik Paşa, Türklere geçmiş ve Türklerin anayurtlarını ve dünyada yayıldıkları bölgeleri anlatmıştır.

Ahmed Vefik Paşa, Türklerin anayurtlarından ayrılışları ve dünyanın çeşitli bölgelerine göçlerini anlattığı kısımlar ile, Cumhuriyet döneminde Atatürk'ün desteği ile ortaya konan Güneş Dil Teorisi arasında büyük bir benzerlik görülmektedir. Güneş Dil Teorisinin ortaya konduğu tarih ile yetmiş yıllık bir zaman farkı olan bu küçük eserle Ahmed Vefik Paşa yine öncü olmuştur. Atatürk'ün bu küçük kitapçığı görüp görmediğini bilmiyoruz; ancak bu kadar benzerliğin olması bize şaşırtıcı gelmektedir.

"Kaldı ki balâda muhtasırın beyan olunduğu gibi sülale-i şimaliyeden olan kavimler ibtida Altay dağlarının mürtefi yaylaklarından inip bir takımı Türk namıyla maruf olarak Asya'nın şarkını tutmuş ve bir yandan Amerika'ya ve Japon adalarına diğer taraftan Çin'e girmiş ve bu Tatarların bir zümresi Çin'in garbını ve ondan Hind-i Şarkîyi ve adaları ve cezire-i Hindi kaplayıp sonra bazı yerlerden Kavkasilerin savletiyle çekilmiş ve bir takım dahi Tufan ve Hitayî namıyla Tibet vilayetini ve bazı cenûbî dağları ve Siyamı ve bir fûru'ı azimi Fin namıyla Ural dağlarından Avrupa'nın şarkî şimali taraflarını tutup pek kadîmede İsveç ve Avrupa'nın daha bazı garbî yerlerini zapt ettiğine dair emâreler bulunmuştur." (Ahmed Vefik Paşa 1886: 42-43).

Son olarak dünyadaki dinî görüşlerin ortaya çıkışlarından bahseden Ahmed Vefik Paşa, insanlığın ve toplumların ilerlemek için yaratıldığını, ancak yaratılanlardan bazılarının imtiyazlı olduğunu belirtmiştir. İmtiyazlı olan bu topluluklar kıtadan kıtaya geçerek, diğer toplumlara karışarak yeni soylar oluşturmuşlardır diyen Ahmed Vefik Paşa, bu imtiyazlı toplulukların başında Türklerin geldiğini söylemiş ve eser burada yarım kalmıştır (Ahmed Vefik Paşa 1886: 44).

KAYNAKÇA

AHMED VEFİK PAŞA. *Lehçe-i Osmânî*, İstanbul, 1876.

AHMED VEFİK PAŞA. *Hikmet-i Tarih*, İstanbul, 1886.

"Ahmed Vefik Paşa", *Encyklopaedia Britannica*, I, 1975:433.

AKÜN, Ömer Faruk. "Ahmet Vefik Paşa" *İslam Ansiklopedisi II*, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1984,143-157.

ARSEVEN, Nesrin. *Ahmet Vefik Paşa'nın Tiyatro Eserleri*, (Yayınlanmamış Bitirme Tezi), Ankara, Ankara Üniversitesi, 1953.

ÇERİ, Bahriye. *Ahmet Vefik Paşa: Devir-Şahsiyet- Eser*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, Hacettepe Üniversitesi, 1997.

- ERTAYLAN, İsmail Hikmet. *Ahmet Vefik Paşa*, İstanbul, Kanaat Kütüphanesi, 1932.
- GÜRAY, Sevim. *Ahmet Vefik Paşa*, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1966.
- HOURANI, Albert. *Çağdaş Arap Düşüncesi* (Çev: L. Boyacı-H. Yılmaz), İstanbul, İnsan Yayınları, 1994.
- İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul, Dergah Yayınları, 1982.
- KORKMAZ, Zeynep. "Ahmet Vefik Paşa" *Türk Dili Dergisi*, LII, sayı 422, 1987,77-98.
- KURAT, Yuluğ Tekin. *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği*, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları, 1968.
- LAYARD, Henry. *Authobiography and Letters*, Londra, John Murray- Albemorle Street, 1903.
- LEWİS, Bernard. "Türkiye'de Tarihçilik ve Milli Uyanış", *Türk Yurdu*, sayı 2, 1960:9-11.
- LEWİS, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (Çev: Metin Kıratlı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.
- MAHMUD CEMÂLEDDİN. *Mir'at-ı Hakikat*, İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1909.
- MARDİN, Şerif. "Tanzimat ve Aydınlar" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi I*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985:40-54.
- MATEİ, Ion. "Ahmet Vefik Paşa'nın Rumenlerle Olan Münasebeti" (Çev: Zeynep Kerman), *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XX, 1972:49-91.
- ORTAYLI, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, Hil Yayınları, 1995.
- PAKALIN, Mehmet Zeki. *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, İstanbul, Ahmet Şevki Matbaası, 1942.
- SEVENGİL, Refik Ahmet. *Yakın Çağlarda Türk Tiyatrosu*, İstanbul, Kanaat Kütüphanesi, 1934.
- SEVENGİL, Refik Ahmet. "Türkçe'nin Devlet Dili Oluşu" *Türk Dili Dergisi*, X, Sayı 109-120, 1960-61:605-607.
- ŞEREF, Abdurrahman, *Tarih Konuşmaları*, İstanbul, Kavram Yayınları, 1978.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi. "Ahmet Vefik Paşa" *İslam Ansiklopedisi I*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1941:207-210.
- TANSEL, Fevziye Abdullah. "Ahmet Vefik Paşa'nın Şahsiyetinin Teşekkülü, Hususi Hayatı ve Muhtelif Karakterleri" *Bellekten*, XXIX, sayı 113, 1965:121-175.
- Tercüman-ı Ahval*, 6 Muharrem 1279, No:78

- TOKER, Yalçın. *Ahmet Vefik Paşa*, İstanbul, Toker Yayınları, 1998.
- TOLUN, Atilla. "Ahmet Vefik Paşa'nın Molière Çevirilerinde Anlatım Nitelikleri" *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, V, 1975:33-40.
- URAZ, Murat. *Ahmet Vefik Paşa*, İstanbul, Tefeyyüz Kitabevi, 1944.
- WASHBURN, George. *Fifty Years in Constantinople*, Boston and Newyork, Houghton Mifflin Company, 1911.
- YILMAZ, Muammer. "Ahmet Vefik Paşa" *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 66,1990,143-159.